

MAJA SUNČIČ¹

Makiavelizem v Plutarhových političnih spisih

Izvleček: Poleg bogate zakladnice učenih citatov in pronicljivih psiholoških opazovanj je pomemben element Plutarhových političnih spisov tudi široka paleta moralno spornih napotkov in upravičevanj, ki jih lahko označimo za makiavelizme. T. i. Plutarhovi makiavelizmi so problematični za razlago, saj so v ostrem nasprotju z avtorjevo siceršnjo moralno strogostjo in pokončnostjo. Zaradi slikovitosti in doživetosti navedeni zgledi nudijo vpogled v grško politiko 2. stol. n. št., hkrati pa kažejo uporabnost sklicevanja na moralo in vrednote pri upravičevanju političnih manipulacij.

Ključne besede: Plutarh, antična politika, morala, makiavelizem

UDK: 1:321.01(37)

Machiavellism in Plutarch's Political Treatises

Abstract: In addition to a wealth of learned citations and penetrating psychological observations, Plutarch's political treatises present a variety of morally dubious recommendations and justifications that may be perceived as Machiavellisms. The so-called Plutarchian Machiavellisms are problematic as they are inconsistent with the author's typical moral severity and upright attitude. The examples cited illustrate the mentality of the author's time and yield an insight into the Greek politics of the 2nd century AD, as well as demonstrate the usefulness of appealing to morality and values when justifying political spinning.

Key words: Plutarch, politics in antiquity, morality, Machiavellism

¹ Dr. Maja Sunčič je samostojna prevajalka in znanstvena sodelavka na *Institutum Studiorum Humanitatis*, Fakulteti za podiplomski humanistični študij, Ljubljana. E-naslov: maja.suncic@gmail.com.

Za Plutarha je podobno kot za Aristotela politika del vsega, vendar to pri Plutarhu predvsem pomeni, da se političnim vprašanjem posveča tudi v drugih kontekstih. S političnimi tematikami se ukvarja tudi v nepolitičnih kontekstih, o politiki pa razpravlja celo takrat, ko piše o nasvetih za zdravje in dobro počutje. Med njegove politične spise ponavadi uvrščamo *Politične nasvete*, *Ali naj se starec ukvarja s politiko*, *Filozof mora razpravljati zlasti z vladarji*, *Neizobraženemu vladarju* in *O monarhiji, demokraciji in oligarhiji*.² Politične tematike in razprave se v zbirki *Moralia* pojavljajo še v spisih *Kako imeti korist od sovražnikov*, *O samohvali, ki ne vznbuja zavisti*,³ *O pregnanstvu*, *O skritem življenju*, *Gostija sedmih modrih*, *Nasveti za zdravje* idr. V naštetih spisih so razprave o politiki praviloma zelo splošne, niso ozko politične, ne dajejo podrobnega vpogleda v politične razmere v tistem času, ampak imajo v prvi vrsti moralno sporočilo, politika in politične prisposode rabijo tudi kot retorično sredstvo (Plutarh uporablja številne topose), zato jih lahko obravnavamo z vidika širšega antropološkega makroteksta. Ker se Plutarh zanima za prenos teorije v prakso, so vprašanja političnih praks na mikroravni, velik poudarek pa je tudi na medosebnih odnosih (npr. med politiki, med starimi in mladimi politiki, med politiki in ljudstvom), praviloma iz posameznega primera izpeljuje na splošno. S tega vidika lahko opazujemo tudi njegov makiavelizem, saj ga predstavi v kontekstu, kot odgovor oz. odziv politika na okoliščine.

Vodilna avtorja za Plutarhovo politično misel Aalders in de Blois⁴ sta zadržana glede ideje, da bi na podlagi obstoječega materiala govorili o Plutarhovi politiki. V nasprotju s Platonovo in Aristotelovo politično filozofijo Plutarha zaznamuje mešanica teorije in prakse z poudarjeno zahtevo po konkretni uporabnosti (neživljenjski napotek je po njegovem neuporaben). Predvsem praksa, vsebujoča realnost in pragmatizem, bistveno določa njegovo vsakdanjemoralno politiko. Obstoječi politični spisi, predvsem najdaljša *Politični nasveti* in *Ali naj se starec ukvarja s politiko*, ne odsevajo sistematizacije Plutarhove politične teorije, zaradi česar jih lahko obravnavamo kot "zbirko" nesistematičnega mišljenja. Definicija "nesistematičnosti" nas premakne v široko polje vsakdanje morale, ki je ne moremo omejiti zgolj na politično vsakdanjo moralo, ampak jo štejeemo kot del celote.

² Prevod, komentar in študija Plutarhove politike v Sunčič, 2008.

³ Prevod in komentar omenjenih spisov Sunčič, 2007.

⁴ Aalders, 1982, Aalders, de Blois, 1992.

Za širše razumevanje Plutarhove politike sta pomembna prispevka Jean-Clauda Carrièra,⁵ najpomembnejše spoznanje obeh študij pa je analiza Plutarhovega makiavelizma, ki je odločilno vplivala tudi na moje gledanje na to vprašanje. Problematiko Plutarhove politike z vidika vsakdanje morale sem obširno analizirala v knjigi *Plutarh, Politika in morala* (2008), ki vsebuje tudi komentirane prevode naštetih političnih spisov. V tem članku se bom osredotočila samo na nekatere vidike Plutarhovega makiavelizma, ki bo ponazorjen tudi z izbranimi odlomki iz političnih spisov.

PLUTARHOV MAKIAVELIZEM

Carrièra⁶ je opozoril na precej moralno spornih značilnosti Plutarhove politike, ki jim lahko pripišemo makiavelistične poteze. Pod vprašaj je postavil "dobrega" Plutarha, kot ga komentatorji in interpeti radi imenujejo, spotaknil se je ob vprašanje avtorjeve definicije "dobrega" in "javnega interesa", o katerih Plutarh pogosto razglablja, vendar nikoli ne poda definicije teh pojmov. Če natančneje pogledamo, bomo ugotovili, da so nekateri njegovi napotki (npr. v *Političnih nasvetih*) naravnost amoralni in ga postavljajo daleč od tega "dobrega". Makiavelistični oznaki za Plutarha ne samo v zvezi z njegovimi političnimi spisi v zbirki *Moralia*, ampak predvsem v *Vzporednih življenjepisih*, kjer je takšnih zgledov še veliko več, nasprotujejo številni ugledni raziskovalci, med njimi Paul Veyne. Plutarhovega makiavelizma, ki je prikazan na zgodovinskih likih Marija, Sertorija, Nume, Temistokla idr. in tudi v spisu *Politični nasveti*,⁷ Veyne⁸ ne želi poimenovati s tem imenom (po mojem zgrešeno), saj meni, da Numa, Temistokles, Perikles in drugi niso makiavelisti, saj z ljudstvom niso manipulirali z idejami, v katere sami verjeli.

Poleg Carrièra sta tudi Desideri⁹ in Massaro¹⁰ opozorila, da Plutarhov utilitarizem v mnogih točkah meji na oportunitizem, njegov moto delovanja pa se skla-

⁵ Carrièra, 1977, Carrièra, v: Carrièra, Cuvigny, 2003.

⁶ Carrièra, 1977.

⁷ Numa, 8, Temistokles, 10, Marij, 17, Sertorij, 20, za *Politične nasvete* in analizo glej Sunčič, 2008.

⁸ Veyne, 2005, 661.

⁹ Desideri, 1986, 1995.

¹⁰ Massaro, 1995, 242.

da z makiavelističnim "cilj upravičuje sredstva".¹¹ Desideri¹² je izpostavil številne podrobnosti med Machiavellijem in Plutarhom: oba sta moralista in oba zaznamuje realna politika, čeprav je splošno sprejeto, da je Machiavelli izumitelj tega koncepta. Desideri je pokazal, da je Machiavelli bral in poznal Plutarha, predvsem njegove *Vzporedne življenjepise*, nanj pa je neposredno vplival tudi Plutarhov spis *O sreči Rimljanov* (2. knjiga Machiavellijevih *Govorov*); Machiavelli je prav tako poznal Plutarhove *Nasvete*,¹³ saj lahko zasledimo precej konceptualnih ujemanj.¹⁴

Ujemanje Plutarhovich z Machiavellijevimi pogledi v *Vladarju* in *Govorih* lahko razberemo v sledečih idejah: mož proslavi funkcijo, vse magistrature so pomembne, državo oz. oblast je treba rešiti ne glede na sredstva itd. Da ne bi zapadli v poenostavljene vzporednice, moramo poudariti, da Desideri¹⁵ izpostavlja razliko med Machiavellijem in Plutarhom, in sicer v bistveno manjši krutosti in surovosti Plutarhovich ukrepov, kar pripíše drugačnim družbeno-političnim razmeram (Machiavelli živi v suvereni državi, Plutarh pod rimsko okupacijo). Obema avtorjema je skupno razlikovanje med moralnimi zakoni oz. pravili in političnimi zakoni, s čimer postavljata temelje oportunistični politiki.¹⁶ Politik je igralec, politika ni realno obnašanje, ampak je vse v videzu, ki mora vzbujati zaupanje (čeprav lažno, netemelječe na realnosti), videz je vse, videz je realnost, ki je zlitje dvoumnosti in lažnosti. Vse te elemente zasledimo v *Političnih nasvetih*, ki so v nekaterih poglavjih lekcije o nujnosti politične dvoičnosti. S tega vidika bi lahko govorili o Plutarhu kot pomembnem vplivu na Machiavellijevo politiko, čeprav Plutarh ni prvi avtor, ki je z moralo upravičeval amoralno politično ravnanje. Številni sodobni raziskovalci zavračajo uporabo oznake makiavelizem za

¹¹ Retorično se sicer tako vpraša tudi v podnaslovu članka Anastasios Nikolaidis, 1995, v katerem govori o Plutarhovich junakih v akciji, vendar se z vprašanjem makiavelizma ne ukvarja, saj takoj pravi, da je takšno ravnanje "normalno" za antično Grčijo in Rim.

¹² Desideri, 1995, predvsem 108–109.

¹³ Desideri, 1995, 110–111.

¹⁴ Desideri navaja starejšo študijo Georga Ellingerja (1859–1939), nemškega raziskovalca novolatinske književnosti v Nemčiji in Italiji, ki je raziskoval Plutarhov vpliv na Machiavellija; za nas je zanimivo predvsem delo "Die antike Quellen Staatslehre Machiavellis", *Zeitschrift für die gesamte Staateswissenschaft*, 44, 1888, 1–58 (citirano po Desireri, 1995, 111).

¹⁵ Desideri, 1995, 114.

¹⁶ Desideri, 1995, 116.

Plutarha in trdijo, da gre za običajno obnašanje v antiki. Tudi če sprejmemo njihovo trditev, da gre za kulturni vzorec, s tem ne moremo pojasniti, zakaj avtor, ki svojo moralo gradi na neoporečnosti in strogosti, hkrati poziva h kršitvi vseh postulatov, ki jih opredeljuje kot zgled primernega političnega obnašanja.

LEKCIJE IZ POLITIČNIH MAHINACIJ

Čeprav Plutarh zagovarja pragmatično politiko in aplikativno politično filozofijo, ki precej odstopa od teoretizacij v Platonovem *Politiku* (292d, 311b–c), *Državi* ali *Zakoni*, saj jo mnogokrat zaznamujejo utilitarizem, kompromisarstvo, oportunizem in amoralnost, lahko Platona štejejo za enega od idejnih vodij upravičevanja političnih mahinacij. Laganje in varanje (*sophismata*), h katerim napoti Plutarh v *Političnih nasvetih*, spominjata na “plemenito laganje” pri Platonu: “Samo za oblastnike v polis – če sploh za koga – je primerno laganje v korist polisa, bodisi zaradi sovražnikov ali zaradi prebivalcev polisa. Nihče drug pa se ne sme lotiti česa podobnega.”¹⁷ In: “Verjetno bodo morali naši oblastniki v korist podložnikov pogosto uporabljati tudi laž in prevaro. In nekeje smo rekli, da so vse takšne laži koristne kot zdravila.”¹⁸ Napotke o upravičljivih prevarah (*sophismata*), s katerimi se lahko vara ljudstvo,¹⁹ najdemo tudi pri Aristotelu, zato lahko rečemo, da amoralnost politike ne izhaja iz ljudske, dvoumne vsakdanje morale, ampak neposredno iz visoke politične filozofije.

Politični nasveti med možnimi “prijemi” za manipuliranje z ljudstvom izpostavljajo govorništvo (poglavja 5–9) in evergezije (nujni javni izdatki, priročni za podkupovanje ljudstva), povezane z religioznimi prazniki (isto, 818c–d, 822b), vendar se nam vsi ti postopki zdijo razumni, dokler si ne postavimo nekaterih ključnih vprašanj.

Plutarh izrecno nasprotuje politikom, ki vlečejo ljudstvo “za trebuh” (isto, 802d) in jim svetuje, naj ga raje vlečejo za ušesa:

Pravijo, da volka ne moreš obvladati, če ga držiš za ušesa,²⁰ ljudstvo in državo pa je treba voditi predvsem za ušesa in ne kakor nekateri, neizurjeni v govorništvu, ki skušajo zgrabiti ljudi z vulgarnimi in nespretnimi prijemi, vlečejo

¹⁷ Platon, *Država*, 389b (prev. G. K.).

¹⁸ Platon, *Država*, 459c–d (prev. G. K.).

¹⁹ Aristotel, *Politika*, 1297a 14–34, glej tudi Platon, *Zakoni*, 764a.

²⁰ Pregovorni izraz, Leutsch, Schneidewin, II, str. 220, 40; Svetonij, *Tiberij*, 25, pravi, da je Tiberij pogosto ponavljal te besede, nanašajoč se na nevarnosti, ki so mu grozile.

jih za želodec, ko prirejajo obilne pojedine, ali za denarnico, ko jim delijo denar, ali nenehno prirejajo plesne prireditve in gladiatorske boje, s katerimi vodijo ljudstvo oziroma natančneje – se mu prilizujejo.²¹ Vodenje ljudstva je vodstvo tistih, ki prepričajo z besedo, medtem ko se udomačitev²² množice s takšnimi sredstvi v ničemer ne razlikuje od lova in reje nerazumnih živali.²³

Retorično zavajanje je po njegovem mnenju še najelegantejši in najmanj sporni element (*Politični nasveti*, 802c–d):

Zato je bila državna ureditev pod Periklom zaradi moči njegovih besed, kakor pravi Tukidid, “po imenu demokracija, dejansko pa vladavina prvega moža”.²⁴ Tudi Kimon je bil dober mož, kakor tudi Efialt²⁵ in Tukidid;²⁶ ko je slednjega spartanski kralj Arhidam²⁷ vprašal, kdo je boljši rokoborec, on ali Perikles, je odgovoril: “Tega nihče ne ve: ko ga med rokoborbo vržem na hrbet, trdi, da ni padel, in zmaga, ker o tem prepriča gledalce.”²⁸ Ta sposobnost ni prinesla slave samo Periklu, ampak tudi varnost mestu; dokler ga je poslušalo, je ohranilo blaginjo, v kateri je uživalo, in se vzdržalo podvigov v tujini. Nasprotno je Nikias, ki je imel enake ideje, vendar ni imel takšne sposobnosti prepričevanja, skušal obrzdati ljudstvo z govorom, ki je bil kot ohlapna žvala, ni ga

²¹ Plutarh obsoja takšne vrste evergetizma, *Politični nasveti*, 29, 821f, 30, 822c, 31, 823e; tudi *Ali naj se stavec ukvarja s politiko*, 6, 787a–b, *Izogibaj se posojilom*, 7, 830e; o vulgarnosti plesnih prireditev Lukijan, *O plesu*, 2, Plinij mlajši, *Panegirik*, 46. Gladiatorski boji so povezani z imperialnim kultom, organizirali so jih prominentni bogataši, svečeniki in visoki svečeniki; na splošno o evergetističnih praksah Veyne, 1976, in Sunčič, 2008, 115–129.

²² Za “udomačitev” v političnem pomenu glej *O sreči ali vrlini Aleksandra Velikega*, 330b–c, *Numa*, 8.4, *Demosten*, 5.4, *Kako razlikovati prilizovalca od prijatelja*, 61e.

²³ (Prev. M. S.) Pravo demagogijo želi Plutarh postaviti na isti imenovalec s periklovsko psihagogijo, glej *Perikles*, 15.2.

²⁴ Tukidid, 2.65.8, glej tudi *Perikles*, 9.1.

²⁵ Efialt je bil član ljudske stranke in Periklov prijatelj; avtor reforme, ki je areopagu, zadnji postojanki aristokratske moči, odvzela del moči (omejil mu je moč na razsojanje o krvnih deliktih), kmalu zatem je bil ubit (462 pr. n. št.); glej *Perikles*, 7.8, 10.7–8.

²⁶ Tukidid, Melezijev sin, Periklov zagrizeni nasprotnik in predstavnik aristokracije, izgnan po črepinjski sodbi leta 443 pr. n. št.; glej tudi *Perikles*, 8.5.

²⁷ Gre za Arhidama II., sina Zevksidama, ki je kraljeval Sparti 468–427 pr. n. št.

²⁸ Periklova govorniška sposobnost je bila razvpita, tako da Cicero pravi, da so celo antični komediografi, ko so govorili o njem, rekli, da na njegovih ustnicah prebiva milina.

mogel zadržati ne obvladati, ampak ga je na silo odvelo na Sicilijo in si je tudi sam zlomil vrat.²⁹

Besedo oz. govorniško večino šteje za ključno orodje prepričevanja, saj vliva zaupanje skupaj s politikovim značajem (*Politični nasveti*, 799c, 800a, 801c, 805b, 809f, 810b, 812f, 818b, 821b, c, 822f). Zaupanje, *πίστις*, v značaj politika ocenjuje kot najpomembnejšo vrtilino, zato nas bo presenetilo, ko na drugi strani svetuje postopke, ki vodijo v trajno nezaupanje. Podobno kot v *Vzporednih življenjepisih* tudi v *Političnih nasvetih* svetuje izkoriščanje praznoverja in ljudske lahkovernosti,³⁰ obstrukcijo, manipulacije v skupščini (orkestriranje pluralnosti mnenj ipd.: *Politični nasveti*, 804c, 813b–c, 818e–819a). Sporne in negativne plati politike obrne na glavo, politiku svetuje, naj jih izkoristi sebi, svojemu razredu, mestu in morda celo ljudstvu v prid, čeprav ni jasno, kako naj politik koristi ljudstvu s tem, ko ga vara. Tako ostro napada demagoge in druge zapeljivce ljudstva, ki se jim ne sme zaupati, po drugi strani pa svetuje moralno sporno delovanje, ki seveda mora biti “skrivno”: če politika ne odkrijejo, potem dvoma o njegovi neoporečnosti ni, medtem ko so demagogi vedno sporni, saj so spodkopavali *status quo*, četudi njihovi postopki niso vedno negativni.

Celo vsakdanjemoralni elementi, prilike, anekdote, pripovedi in reki so na stalnem repertoarju političnih manipulacij, saj se pri njihovi rabi politik sklicuje na skupna jedra in skupne vrednote, čeprav gre za gosto stekano fikcijsko mrežo in “avtentičnosti” ni mogoče izluščiti (isto, 6. poglavje, 802e–803b):

Vendar politikov govor ne sme biti razposajen ne glumaški,³¹ kakor da ima slavnostni govor in v krono spleta rahločutne in rožnate besede, niti ne sme imeti, kot je Piteas³² rekel za Demostenov govor, da ima vonj po svetilki in sofistični prefinjenosti, ostrih argumentov in stavkov, natančno izmerjenih z

²⁹ (Prev. M. S.) Čeprav je bil preudaren politik, se ni mogel zoperstaviti Alkibiadu, tako da so ga leta 415 pr. n. št. zvelkli na katastrofalno odpravo na Sicilijo, kjer je 413 pr. n. št. izgubil življenje.

³⁰ Po slavnem vzoru Nume Pompilija.

³¹ V obsodbi teatraličnosti lahko razberemo zavračanje orientalizma; poleg tega lahko vidimo, da Plutarh zavrača vse pretirano in izumetničeno, tudi če je “domače”, v skladu z atiški viri.

³² Piteas, atenski govornik, 2. pol. 4. stol. pr. n. št., je bil Demostenov tekmeč. Iz Aten so ga izgnali med lamijsko vojno (323–322 pr. n. št.), stopil je na Antipatrovo stran; Plutarh o epizodi poroča še v *Demosten*, 8, *Cicero*, 50.

ravnalom in kompasom. Kakor glasbeniki zahtevajo, da je ubiranje strun polno izraza, ne zgolj tehnične dovršenosti, tako govor politika, svetovalca in voditelja ne sme izražati spretnosti ali pretkanosti³³ niti ga ne smejo hvaliti z oznakami “tekoč”,³⁴ “mojstrski” ali “natančen pri razporejanju delov”, ampak mora biti poln preprostega značaja, resnične vzvišenosti, očetne odkritosrčnosti,³⁵ predvidevanja in skrbne pametnosti; plemenitost vsebine naj združi z očarljivostjo in mikavnostjo,³⁶ izhajajočima iz resnobnega izražanja in izvornih³⁷ ter prepričljivih misli.

Politični govor bolj kot sodni dopušča maksime, anekdote, basni in prispevke, s katerimi dosežejo velik učinek tisti, ki jih rabijo zmerno in umestno; kakor oni, ki je rekel: “Ne naredite Grčije enooke”,³⁸ ali Demad, ko je rekel, da “upravlja razvaline mesta, ki je doživelo brodolom”,³⁹ ali Arhiloh z verzi:

*Naj Tantalov kamen
ne obvisi nad našim otokom*⁴⁰

ali Perikles, ki je zahteval odstranitev “krmelja z očesa Pireja”,⁴¹ in Fokion,⁴² ki je ob Leostenovi⁴³ zmagi rekel, da je to bila dobra predstava v teku na en sta-

³³ Primerjaj z *O poslušanju pesnikov*, 26a, 27f, 28a, *Simpozijaska vprašanja*, 673f, *Evmen*, 2.10, *Demosten*, 5.6.

³⁴ Beseda ἐκτεκῶς, tekoče, neprekinjeno, zaznamuje tekoč slog; izraz najdemo v priročnikih za retoriko; glej tudi *O poslušanju pesnikov*, 45f–46a, *O samohvali, ki ne vzbuja zavisti*, 543e.

³⁵ Za pomen “očetni” primerjaj z *Romul*, 13.5, pomen “podedovan” pa se ravno tako vpiše v aristokratsko moralo, saj Plutarh pravi, da imajo aristokrati bogate rezerve odkritosrčnosti, *O vzgoji otrok*, 1b; za odkritosrčnost, *παρρησία*, glej Sunčič, 2007, kjer navajam tudi bibliografijo o tej problematiki na splošno in pri Plutarhu.

³⁶ Za primerjavo glej tudi Plinij mlajši, *Panegirik*, 67.1.

³⁷ Izvirnost je nasprotje toposom, κοινὰ τόποι, ki so jih redno uporabljali v retoriki, Plutarhu pa rabijo kot izhodiščna referenčna točka.

³⁸ Po Aristotelu, *Retorika*, III, 1411a 4, je besede izrekel atenski govornik Leptin, nasprotno uničenju Sparte, enega izmed “očes Grčije” (leta 369 pr. n. št.); tudi Cicero, *Za Manilijev zakon*, 5.11, *O naravi bogov*, 3.38.

³⁹ Tako tudi v *Fokion*, 1.1.

⁴⁰ Arhiloh, Bergk, II, str. 396: morda je viseči kamen nad Tantalovo glavo starejša oblika kazni, lakota in žeja pa sta kasnejši. Arhiloh očitno omenja nevarnost, ki je grozila otoku Tazos.

⁴¹ Slavne besede o Ajgini; njena ekonomska dejavnost je bila ovira atenski pomorski ekonomiji, Pirej pa je atensko pristanišče (pokorili so jo 458 pr. n. št.); besedno zvezo Plutarh

dij,⁴⁴ ampak da se boji v vojni teka na dolge proge. Na splošno sta vzvišeni in veličastni slog primernejša za politični govor, med zgledi lahko navedemo *Filipike*,⁴⁵ med govori pri Tukididu pa govor efora Stanelaja, kralja Arhidama v Platajah in Perikla po kugi.⁴⁶ O govorniških podvigih in lepo oblikovanih stavkih Efora,⁴⁷ Teopompa in Anaksimena,⁴⁸ izrečenih, potem ko so oborožili vojsko in jo postavili v bojno vrsto, pa lahko rečemo:

*Nihče ne blebeta tako v bližini železa.*⁴⁹

Ko razpravljamo o t. i. moralnih toposih, na katere se Plutarh sklicuje v svojih delih, npr. dobro (*Politični nasveti*, 806c, 807c), javni interes (isto, 807b, 809b, 811c, 813b, 817d, 823c, 825b), javno dobro (isto, 817d) ipd., si moramo postaviti vprašanje, kaj in kje je dejansko Plutarhova morala, kaj je vodilo njegovega pisanja, če lahko v mnogih napotkih, izpeljavah in utemeljitvah prepoznamo popolno odsotnost morale.

Njegove teze so zelo dvoumne, saj kljub zagovarjanju izvoljivosti magistratur v grških mestih (v skladu z demokratično tradicijo) priznava, da te v resnici niso vredne kaj dosti, saj Grki nimajo pravih pooblastil, da je vse samo navidezno in da so nad njihovo glavo rimski sandali. Zatekanje k rešitvam onstran pravnih

uporabi še v *Periklu*, 8.7, *Izrekih kraljev in vojskovodij*, 186c, *Demostenu*, 1.2; tudi Aristotel, *Retorika*, III, 1411a 14.

⁴² Glej tudi Plutarh, *Fokion*, 23.4, *Življenjepisi desetih govornikov*, 846e. Fokion (pribl. 397–318 pr. n. št.) je bil atenski vojskovodja in državnik, znan po svoji integriteti in vojaški hrabrosti; za stratega so ga izvolili 45-krat.

⁴³ Leosten je bil atenski general, ki je po Aleksandrovi smrti v Babiloniji (323 pr. n. št.) organiziral vojsko, sestavljeno pretežno iz plačancev, da bi v Grčiji prekinil makedonsko Antipatrovo dominacijo (lamijska vojna). Po začetnih uspehih se je vojna končala z Leostenovo smrtjo in makedonsko zmago v bitki pri Kranonu.

⁴⁴ Tek na stadij je bil šprint na pribl. 180–200 metrov, δόλιχος, tek na dolge proge, dolg 7–24 stadijev (pribl. 1400–4800 metrov), kar je po sodobnih atletskih merilih srednje dolga proga.

⁴⁵ *Filipike* so slavni Demostenovi govori proti kralju Filipu II. Makedonskemu.

⁴⁶ Tukidid, 1.86, 2.72, 2.60–64.

⁴⁷ Efor iz Kum (4. stol. pr. n. št.) in Teopomp s Hiosa (4. stol. pr. n. št.) sta bila Izokratova učenca, je napisal *Svetovno zgodovino* v 30 knjigah, drugi pa *Grško zgodovino* v dveh knjigah in *Zgodovino Filipa* v 29 knjigah.

⁴⁸ Anaksimena iz Lampsake (4. stol. pr. n. št.) je bil govornik in zgodovinar. Napisal je zgodovino Grčije, Filipa in Aleksandra.

⁴⁹ (Prev. M. S.) Evripid, frag. 282.22, Nauck, str. 441: fragment iz satirske drame *Avtolik*.

možnosti, prikrivanje resničnega stanja Rimljanom in režiranje npr. pluralnosti mnenj vsebuje elemente makiavelizma: interes mesta oz. družbene skupine na oblasti upravičuje vsa sredstva (smoter vsakega vladajočega je ohranitev oblasti), treba se je celo odpovedati lastnim sovraštvom in razprtijam v korist mesta oz. vladajoče elite.

Plutarhove nasvete, kako zrežirati pluralnost mnenj in sumničavo ljudstvo "dobrohotno" zavajati, lahko preberemo v 16. poglavju *Političnih nasvetov* (813a–c):

Ker vsako ljudstvo goji zlonamernost in dlakocepstvo do politikov in ker osumi mnoge koristne ukrepe, če ne vzbudijo sektaštva ali ugovora, da so sad zarote, in ker to najbolj diskreditira tovarišije in prijateljstva,⁵⁰ politiki ne smejo dovoliti, da ostanejo med njimi resnična sovraštva ali razprtije, kakor je storil ljudski voditelj Hiotov, imenovan Demos, ki po zmagi v frakcijskih bojih ni dovolil, da bi izgnali vse politične nasprotnike. "Da se ne bomo," je rekel, "začeli kregati prijatelji, ker smo se znebili čisto vseh sovražnikov."⁵¹ To je zares naivno. Ampak ko ljudstvo dvomi o pomembnem in koristnem ukrepu, ni treba, da v skupščini vsi zagovarjajo isto mnenje, kot da so se vnaprej uskladili, ampak zadostuje, da dva ali trije prijatelji nasprotujejo in mirno ugovarjajo predlogu, nato pa spremenijo mnenje, kakor da bi jih prepričali; tako bodo ljudstvo povlekli za seboj, saj bodo dajali videz, da jih vodi zgolj javni interes. Pri manj pomembnih vprašanjih, ki se ne dotikajo ničesar ključnega, ni slabo dovoliti prijateljem, da se res ne strinjajo in da vsak sledi lastni presoji, tako da se bo pri odločilnih in najpomembnejših vprašanjih zdelo, da njihovo soglašanje sledi najvišjim interesom države, ne pa vnaprejšnjemu dogovoru.⁵²

Plutarh zagovarja vladarja z "občutkom" za ljudstvo, v resnici pa je za mešanico med aristokracijo in oligarhijo (*Sula*, 30.6). Vladar mora vedno biti strog, dosleden in pozoren. V *Primerjavi med Tezejem in Romulom* izpostavi, kaj je

⁵⁰ Govori Diona iz Pruze (45.8.10, 41.3, 47.18.23–24) kažejo, da so bili izrazi za "zarotnike oz. skupnost, ki jih politično družijo prisega", "tirane", "frakcije", tj. tovarišije, *ἑταιρείαι*, v slabšalnem pomenu stalnica v političnem besednjaku – tako je bilo tudi v klasičnih Atenah, nastale pa so kot reakcija na medsebojna politična rivalstva in ljudske sume.

⁵¹ (Prev. M. S.) Plutarh anekdoto navaja tudi v *Kako imeti korist od sovražnikov*, 10, 91f–92a (glej Sunčič, 2007), kjer argument izpelje v drugo smer: sovražnike lahko izkoristimo, da odvrnemo nenaklonjenost ljudstva (različna raba elementov iz vsakdanje morale je zanj značilna); zgodbo lahko preberemo tudi pri Ajlijanu, *Pisana zgodovina*, 14.25.

⁵² Plutarhova etika dopušča manipulacijo z ljudstvom v njegovo dobro.

osnovni smoter vsakega politika, in ta smoter je daleč od moralnega – ohraniti oblast –, iz česar je jasna njegova težnja po ohranitvi *statusa quo*:

“Vladar mora namreč predvsem ohraniti oblast, pot do tega pa ni nič manj v ogibanju neprimernemu ravnanju kot v vztrajanju pri primernem.”⁵³

Carrière⁵⁴ vire Plutarhovega makiavelizma, ki je najočitnejši v *Političnih nasvetih*, išče v Teofrastovem spisu *Politika za vse priložnosti*; Plutarh Teofrasta omeni v *Političnih nasvetih* (804a), Teofrastove ideje pa lahko povežemo tudi s Periklovimi mahinacijami, opisanimi v življenjepisu:

“V obračunu stroškov za to vojno je Perikles uvrstil postavko desetih talentov pod poglavjem ‘izdano za nujne potrebe’. Skupščina je izdatek sprejela, ne da bi bila veliko spraševala ali hotela priti skrivnosti do dna. Eni pa pripovedujejo – med njimi tudi filozof Teofrast –, da je vsako leto šlo po deset talentov v Sparto, vsota, s katero si je Perikles kupoval tamkajšnje odločilne osebnosti in tako zmeraj spet odvrčal vojno [...].”⁵⁵

Periklovo protizakonito ravnanje je v skladu s koristnostjo in višjo pravičnostjo: konkretno v tem primeru je omogočilo Atencem, da so se pripravili na vojno. Njegovo ravnanje lahko primerjamo z Demadovim v *Političnih nasvetih* (818e–f), kjer gre za ravnanje *πρὸς καίρῳ*, v skladu s priložnostjo:

Koristno je tudi preusmeriti interes ljudi k drugim prednostim, kot je storil Demad, ko je upravljal državne finance: ko je ljudstvo hotelo poslati triere na pomoč upornikom proti Aleksandru in od njega zahtevalo, naj priskrbi sredstva: “Denar je že pripravljen,” je rekel, “uredil sem, da za praznik vrčev vsak od vas dobi pol mine; če pa bi to raje porabili za to, lahko z njim razpolagate kot s svojim denarjem.”⁵⁶ Ker niso hoteli izgubiti te subvencije,

⁵³ Primerjava *Tezeja in Romula*, 2.2 (prev. M. H.).

⁵⁴ Carrière, 1977, 240, Carrière, v: Carrière, Cuvigny, 2003, 26.

⁵⁵ Plutarh, *Perikles*, 23 (prev. A. S.).

⁵⁶ Prizor spada v čas neverjetnega upora spartanskega kralja Agisa 331 pr. n. št., ki se je končal s porazom pri Megalopoli. Demosten je tako kot Demad, ki je bil tisto leto upravitelj *στρατιωτικά*, nasprotoval posredovanju; iz imena vidimo, da je bil denar prvotno namenjen vojaškemu izdatkom, kasneje pa so ga začeli rabiti za različne namene, Demosten, *Prvi olintski*, 19. Praznik vrčev se je dogajal na 2. dan praznika antesterije (praznik rož), ki so ga v Atenah praznovali v Dionizovo čast: pripravili so javno pojedino, na kateri so tekmovali v pitju mladega vina (zmagovalec je prejel meh); stroške je subvencionirala država.

so se zato odpovedali pohodu, njemu pa je uspelo odvrniti očitke ljudstva proti Aleksandru.⁵⁷

Za Plutarha je pravi politik naravni vodja, ki ni nujno izvoljeni magistrat (813c), mož, ki se vedno ukvarja s politiko, tudi takrat, ko ne opravlja funkcije (navaja Katona in Aristida, *Ali naj se starec ukvarja s politiko*, 26–27). Politika je vsakdanje opravilo moža, ki ga vodita čut za skupnost in ljubezen do ljudi; kdor je enkrat politik, je vedno politik. S tega vidika se mu zdi obvezno, da se politik vmešava v vse in vse ve (prav tam, 796e–797a):

Podobno je treba soditi tudi o politiki: cepci se ne ukvarjajo s politiko, tudi ko so vojskovodje ali tajniki ali javni govorniki, ampak se prilizujejo drhali, se šopirijo z govorništvom,⁵⁸ organizirajo frakcije ali pod prisilo izvajajo javna dela;⁵⁹ družben mož, človekoljub, domoljub in skrbeč za javno dobro je resnično politik; četudi si nikoli ne nadene vojaške uniforme,⁶⁰ vedno deluje kot politik, spodbuja mogočnike, vodi tiste, ki potrebujejo vodstvo, pomaga pri posvetovanjih, odvrča tiste, ki ravnajo napačno, spodbuja razumne, jasno kaže, da se za javne zadeve ne zanima zgolj mimogrede; ko je kaj nujnega ali ga pokličejo, gre v gledališče⁶¹ ali na svet, ne da bi zasedel mesto v prvi vrsti niti da bi se tam zabaval kakor na predstavi ali recitalu. Celo takrat, ko ni osebno prisoten, je prisoten v mislih: pozanima se in nekatere odločitve odobrava, druge pa zavrača.⁶²

Tudi mnenje o magistratih oz. funkcionarjih lahko umestimo v kategorijo makiavelizma, saj Plutarh ponuja mnoge nasprotujoče si in dvomne izjave. Najjasnejšo sliko ponudi v 15. poglavju *Političnih nasvetov*: ne počasti zgolj funkcija moža, ampak tudi mož funkcijo (811b), k čemur se spet vrne v 17. poglavju (813c–d), nakar po ekskurzu o rimski nadvladi (poglavja 17–19) spet analizira, kaj morajo početi magistrati (20), kako morajo bogati spoštovati magistrate

⁵⁷ Prev. M. S.

⁵⁸ Primerjaj s *Politični nasveti*, 802e.

⁵⁹ Plutarh v *O zapozneli božji kazni*, 556c, pravi, da slabi ljudje izvajajo liturgije na zlohoten način.

⁶⁰ Gre za vojaški plašč oz. strategovo uniformo, glej *O poslušanju pesnikov*, 34e.

⁶¹ V rimskem obdobju so skupščine ponavadi zasedale v gledališču.

⁶² (Prev. M. S.) O nenehnem zanimanju za javne zadeve tudi pri tistih, ki več ne sodelujejo aktivno v politiki ali vladi, glej *Politični nasveti*, 812b, 817d, 823c.

(21–22). Kljub temu je spoštovanje do magistratov sporna točka: na začetku 17. poglavja pravi, da magistratom avtoriteto podeljuje zapisan zakon, vendar da je pravi politik “naravni voditelj”, torej da je ob potrebi tudi nad zakoni. V 23. poglavju zaključí v tem smislu in trdi, da spoštovanje do magistratov zahteva naravni zakon, ki od pravega politika zahteva, da nadzoruje vse druge magistrate.

Vendar nauki veljakom niso vedno enaki, tudi če gre za enako problematiko, Plutarh namreč daje drugačne rešitve in nasvete. V 15. poglavju *Političnih nasvetov* opredeli politično držo, ki niha med ukvarjanjem z vsem (811a s. s.) ter osredotočanjem na pomembne funkcije in priložnosti (811c). Med drugim to pomeni delitev funkcije z drugimi (812b, k vprašanju se vrne v 26. poglavju). Nasveti Menemahu se ne ujemajo povsem z nasveti prijatelju Evfanu v spisu *Ali naj se starec ukvarja s politikom*, kjer prijatelju svetuje, naj sprejme zgolj pomembne naloge in funkcije (793c–d, 794a, 795a, 797a), posebej pa izpostavi svetovalno funkcijo (26. poglavje); v *Ali naj se starec ukvarja s politikom* zavrača nepomembne funkcije (785c–e), medtem ko jih tukaj zagovarja (811b–c).

UPRAVIČEVANJE PROTIPRAVNOSTI

Kljub izrecnemu zagovarjanju pravičnosti in zakonitosti meni, da je pravi maneverski prostor za politika izven in onstran tistega, kar nudi (rimski) pravni sistem (utemeljuje celo priložnosti za *παρανομία*, protipravno ravnanje). Še več, v skrajni sili mora politik delovati celo brez pravnih pooblastil ali na meji zakonitega: navaja primer Epaminonda in njegovo prekoračitev mandata na funkciji bojotarha, Filopojmena in Aristida (*Aristid*, 25.1–3). Plutarh večkrat razpravlja o vprašanju *παρανομία*, protipravnosti, ki je v “javno korist”. Epaminondova utemeljitev spominja na Avgustovo, ki je po svojih besedah pri 19 letih zbral zasebno vojsko in osvobodil republiko tiranije ene frakcije.⁶³

Utemeljitev protipravnega ravnanja, *παρανομία*, lahko preberemo tudi v 23. poglavju *Političnih nasvetov* (817d–f), ideje lahko označimo za makiavelistične:

Kljub temu mora politik vedno tekmovati z vsakim vršilcem javne funkcije⁶⁴ v vnetosti, predvidevanju in skrbi za javno dobro; če so sposobni možje, naj jim prostovoljno predlaga in razloži, kaj je treba storiti, in jim prepusti

⁶³ Avgust, *Dejanja božanskega Avgusta*, začetek.

⁶⁴ V imenu “naravnega” zakona je politik vedno voditelj (813c), zato mora vedno tekmovati z izvoljenimi magistrati in jih voditi, saj zakon daje prednost vodnikom pred izvoljenimi voditelji (817d); v *Ali naj se starec*, 796e–f, zahteva stalno angažiranje politika.

izvedbo dobro premišljenih ukrepov in ugled dobrotnikov skupnosti. Če pa pokažejo omahljivost, zavlačevanje in nepripravljenost za delovanje, mora osebno stopiti pred ljudstvo in spregovoriti, ne sme zanemariti javnega interesa ali se ne meniti zanj, češ da se ne spodobi vtikati nos in se vmešavati v upravljanje, medtem ko funkcijo opravlja nekdo drug. Zakon namreč vedno podeljuje prvo mesto v vladi tistemu, ki deluje pravično in ve, kaj je koristno.⁶⁵ “V vojski je bil,” pravi, “neki Ksenofont, ki ni bil ne vojskovodja ne kapetan”,⁶⁶ vendar je razumel, kaj je bilo treba, in si je drznil to narediti, prevzel je vodstvo in rešil Grke. Od Filopojmenovih dejanj je najslavnejše tole: ko je Nabis zasedel Meseno, poveljnik Ahajcev pa ni hotel priskočiti na pomoč, ampak se je strahopetno umaknil, se je sam, ne da bi čakal na odlok, odpravil skupaj z najbolj gorečimi in ponovno zasedel mesto.⁶⁷ Vsekakor ni treba novotariti pri majhnih in običajnih vprašanjih, ampak samo v nujnih primerih kot Filopojmen ali v veličastnih kakor Epaminondas, ki si je mandat bojotarha protizakonito podaljšal za štiri mesece, med katerimi je okupiral Lakonijo in uredil mesensko vprašanje.⁶⁸ Če nas zaradi takšnih dejanj obtožijo ali nas grajajo, lahko v svoj zagovor navedemo nujnost dejanja, njegova veličina in lepota pa nam bosta v tolažbo za nevarnost, ki smo se ji izpostavili.⁶⁹

Lahko jih primerjamo z idejami o upravičenem protipravnem ravnanju, h kateremu se lahko zateče samo dober politik (slab to počne po pravilu): 1. če gre za nujo, je lahko sposoben mož nad zakoni;⁷⁰ navaja Filopojmena,⁷¹ Epaminonda⁷² in

⁶⁵ Odlomek predstavlja Plutarhove ideje, po katerih se dober politik lahko zateče celo k *παράνομία*, protipravnosti. Ideja o nujnosti kršenja zakonov je platonistična, glej Platon, *Politik*, 293a–294c; za Plutarha je vladar “živi zakon” (*Artakserks*, 23.6) in “utelešenje razuma” (*Neizobraženemu vladarju*, 78oc).

⁶⁶ Ksenofont, *Anabaza*, 3.1.4.

⁶⁷ Leta 202 pr. n. št., glej tudi Plutarh, *Filopojmen*, 12.4–6, Pavzanas, 8.50.5.

⁶⁸ Leta 369 pr. n. št., glej tudi zgoraj op. 26; Plutarh očitno namiguje na proces proti Epaminondu in Pelopidu zaradi prekoračitve mandata bojotarha.

⁶⁹ Prev. M. S.

⁷⁰ Kamil, 18.6, *Fokion*, 32.6–7.

⁷¹ *Filopojmen*, 12.4–6, *Flaminin*, 24.2.

⁷² *Pelopid*, 25.2, *Izreki kraljev in vojskovodij*, 194a–b, *O samohvali, ki ne vznbuja zavisti*, 540d–e, *Politični nasveti*, 799e.

Aristida,⁷³ Romula.⁷⁴ Ideja o nujnosti kršenja zakonov je platonistična;⁷⁵ 2. Plutarh napada pretirano protipravnost: “novotarije in protipravnosti” Kleomena;⁷⁶ zanj je vladar “živi zakon”⁷⁷ in “utelešenje razuma”.⁷⁸ Tukaj se srečamo z nasprotjem med vladarjem, ki se preprosto ne more držati moralnih pravil, obenem pa daje videz, da je skupek vseh teh pravil. Politično obnašanje namreč ni teorija, ampak praksa, aplikacija moralnih pravil iz teorije v realno življenje pa je v mejah možnega.

AMORALNOST POLITIČNE PRAKSE

Carrière⁷⁹ poudarja, da moramo v *Političnih nasvetih* razbrati bolj moralni kot politični zorni kot, s čimer se strinjamo, vendar je pri tem izpostavljen politični moralni vidik, ki je “zaradi okoliščin” amoralen. Po Plutarhu okoliščine namreč diktirajo, da amoralnost postavimo za merilo političnega delovanja. Tega neposredno nikoli ne reče, vendar ravno to posredno svetuje, ko opisuje ravnanje, ki ruši njegove postulate, pri tem pa niti ne izgovori, da “v takih okoliščinah dopuščamo celo ...”.

Desideri⁸⁰ meni, da Plutarhu amoralnost ni inherentna, ampak je posledica grške nesvobode pod rimsko okupacijo, vendar se s tem ne moremo strinjati. Nesprijemljiva se nam zdi tudi razlaga, da se politična morala razlikuje od zasebne, saj si politik prizadeva predvsem za ohranitev družbenega reda, v katerega verjame: to sta zagovarjala Plutarh in Machiavelli v svojih političnih napotkih. V tem kontekstu lahko razumemo tudi rabo vsakdanjemoralnega materiala (reki, citati, anekdote itd.) in filozofskih teorij, ki jih je Plutarh prilagodil času in potrebam družbene skupine, ki ji je pripadal in ki si ji prizadevala za ohranitev *statusa quo*. S tega vidika lahko razberemo, da “dobro”, “javno dobro” in “javni interes” pomenijo kvečjemu nadaljevanje obstoječega reda in ohranitev privilegijev. Ko iz Plutarhových visokoletečih besed, polnih filozofskih idej, toposov, anekdot, učenih citatov, izrekov in drugega vsakdanjemoralnega materiala odstranimo vso to literarno bogastvo, pred

⁷³ Aristid, 25.2–3, *Primerjava med Agezilajem in Pompejem*, 2.3–4.

⁷⁴ *Primerjava med Tezejem in Romulom*, 6.2.

⁷⁵ Glej Platon, *Politik*, 293a–294c.

⁷⁶ *Primerjava med Kleomenom in Gajem Grakhom*, 5.4.

⁷⁷ *Artakserks*, 23.6.

⁷⁸ *Neizobraženemu vladarju*, 78oc.

⁷⁹ Carrière, v: Carrière, Cuvigny, 2003, 62.

⁸⁰ Desideri, 1995, 116.

nami zazeva ideološko ogrodje, temelječe na makiavelizmu. Zato nikakor ne moremo sprejeti Veynovnega ugovora, da Plutarh in njegovi junaki zavajajo s tistim, v kar sami verjamejo in da zato niso makiavelisti, saj to ne drži. Ali kot pravi Nikolaidis, da gre za običajno ravnanje v tistem času in Plutarh podaja zgolj odsev časa.

Vrline, h katerim poziva grške (in rimske) veljake, in slabosti, pred katerimi jih svari, se naenkrat pokažejo v drugačni luči, saj Plutarh sam relativizira stroge moralne imperATIVE. Tudi za najnižjega magistrata postavlja najvišje moralne standarde, v čemer izenači najnižjega lokalnega uradnika z rimskim cesarjem, zakotno lokalno politiko brez avtonomije z rimsko politiko na najvišji ravni itd. – toda kakšni so moralni standardi, če so včasih lahko tudi amoralni oz. postavljeni na glavo? Plutarh pri tem ne prizna, da se tudi takšne stvari dogajajo, ampak enkrat sporno ravnanje napada, drugič pa ga svetuje oz. dopušča “glede na priložnost”. Tega ne moremo razumeti kot pragmatizem in apliciranje teorije v prakso, češ da se takšne stvari dogajajo. Politika je zanj res politika ne glede na dimenzijo, vendar pri tem ne gre za moralno razsežnost politike, ampak, ravno nasprotno, za amoralnost, ki preveva politiko od najzakotnejšega uradnika, ki zgolj nominalno izvaja svojo funkcijo, do visokih rimskih funkcionarjev in samega cesarja.

BIBLIOGRAFIJA

- AALDERS, G. J. D. (1982): *Plutarch's Political Thought*, Amsterdam, Oxford, New York.
- AALDERS, G. J. D, DE BLOIS, L. (1992): “Plutarch und die politische Philosophie der Griechen”, v: Haase, W., ur., *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.36.5, 3384–3404.
- CARRIÈRE, J.-C., CUVIGNY, M. (2003): *Plutarque, Oeuvres morales*, Tome XI/2, Traités 52–53, dvojezično, prevod, komentarji, spremne študije, Paris.
- CARRIÈRE, J.-C. (1977): “A propos de la *Politique* de Plutarque”, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 3, 237–251.
- DESIDERI, P. (1986): “La vita politica cittadina nell'Impero: lettura dei *Precepta gerendae reipublicae* e dell'*An seni respublica gerenda sit*”, *Athenaeum*, 74, 371–381.
- DESIDERI, P. (1995): “Plutarco e Machiavelli”, v: Gallo, I., Scardigli, B., ur., *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco*, Atti del V Covegno plutarcheo (Cerosa di Pontignano, 7–9 giugno 1993), Napoli, 107–122.
- HRIBERŠEK, M. (2004): *Vzporedni življenjepisi*, I, prevod, Ljubljana.

- KOCIJANČIČ, G. [G. K.] (2004): *Platon, Zbrana dela I, II*, prevod, opombe, spremne študije, Ljubljana.
- MASSARO, D. (1995): "I *Praecepta gerendae reipublicae* e il realismo politico di Plutarco", v: Gallo, I., Scardigli, B., ur., *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco*, Atti del V Covegno plutarcheo (Cerosa di Pontignano, 7–9 giugno 1993), Napoli, 235–244.
- NIKOLAIDIS, A. G. (1995): "Plutarch's Heroes in Action: Does the End Justify the Means?", v: Gallo, I., Scardigli, B., ur., *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco*, Atti del V Covegno plutarcheo (Cerosa di Pontignano, 7–9 giugno 1993), Napoli, 301–312.
- SUNČIČ, M. [M. S.] (2007): *Plutarh, Morala za vsakdanjo rabo*, prevod, komentar in spremne študije, Ljubljana.
- SUNČIČ, M. [M. S.] (2008): *Plutarh, Politika in morala*, prevod, komentar in spremni študiji, Ljubljana.
- SOVRÈ, A., GANTAR, K. (2000): *Plutarh, Življenja velikih Grkov*, prevod, spremna beseda in opombe, Ljubljana.
- VEYNE, P. (1976): *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris.
- VEYNE, P. (2005): *L'Empire gréco-romain*, Paris.